

Адабияттар тизмеси:

1. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст]: 8-том. Повесттер, аңгемелер. / Ч. Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – С. 60-61.
2. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст]: 2-том. Макалалар, маектер. / Ч. Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – С. 51-52.
3. **Айтматов, Ч.** Чыгармаларынын сегиз томдук жыйнагы [Текст]: 1-том. Повесттер, аңгемелер. / Ч. Айтматов. – Б.: Бийиктик, 2008. – 45 с.
4. **Муратов, А.** Чыңгыз Айтматов – жазуучу – этнопедагог [Текст] / А. Муратов. – Б.: Айат, 2006. – С. 33-34.
5. **Аскарров, Т.** Көркөм шарттуулуктун мүмкүнчүлүктөрү [Текст] / Т. Аскарров. – Фрунзе: Ленинчил жаш, 1963. – С. 20-21.
6. **Култаева, Ү.** Турмуш чындыгы жана көркөм образ [Текст] / Ү. Култаева. – Б.: Айат, 2002. – С. 17-18.
7. **Аскарров, Т.** Көркөм шарттуулуктун мүмкүнчүлүктөрү [Текст] / Т. Аскарров. – Фрунзе: Ленинчил жаш, 1963. – С. 23-24.
8. **Темирова, Б. Ч.** Айтматовдун чыгармалары менен элдик мурастын айкалышы [Текст] / Б. Темирова. – Б.: Айат, 2018. – С. 16-17.
9. **Эркебаев, А.** Элдик эпостон адабий эпоско [Текст] / А. Эркебаев // Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар. – Б.: Адабият, 1990. – С. 30-31.

DOI:10.54834/16945220_2023_1_105

Поступила в редакцию 26.10.2022 г.

УДК 82/821.0

*Жунусова Ж.Ж.**преподаватель Ошского государственного университета, Кыргызская Республика*

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛИНДЕГИ "КӨПТҮК" МААНИНИН ЛЕКСИКАЛЫК ЖОЛ АРКЫЛУУ ТҮҮНДҮРҮЛҮШҮ

Бул жумушта изилдөөнүн предмети катары кыргыз жана англис тилиндеги «көптүк» маанинин лексикалык жол аркылуу түндүрүлүшү тандалып алынды. Изилдөөнүн максаты – «көптүк» маанинин лексикалык жол аркылуу түндүрүлүшүн изилдөө менен тилдик системанын аталган маанини түндүрүудегү уюшулуусун, тил деңгээлдеринин кызматын аныктоо. Бул максатка жетиши үчүн анализ-синтез, функционалдык- семантикалык алкак, аналогия, индукция, дедукция, байкоо, сыпаттама изилдөө методдору колдонулду. Изилдөөнүн жыйынтыгында эки тилде тең атооч сөздөрдүн ичинен «көптүк» маанини түндүрүуде жалпылама маанидеги зат атоочтордун арбын экендигин, изилдөөдө таяныч база катары алынган кыргыз тилиндеги лексикалык жол аркылуу берилген «көптүк» маани англис тилинде көбүнчө морфологиялык жол аркылуу берилгендигин жана синтетикалык жол аркылуу уюшула тургандыгын көрсөттү. Изилдөөнүн илимий баалуулугу – буга чейин структуралык– сыпаттоо грамматикасында көптүк сан мааниси «формадан мааниге» багытында каралып, структуралык анализ жүргүзүлүп, көптүк маанинин семантикалык мазмунуна көп көңүл бөлүнгөн эмес. Ошол себептен бул изилдөөнүн баалуулугу мааниден формага аспектисинде кыргыз жана англис тилиндеги «көптүк» маанинин семантикалык чөйрөсүн аныктоодо жатат. Алынган натыйжалардын теориялык, практикалык мааниси – кыргыз жана англис тилиндеги «көптүк» маанини уюштуруучу лексикалык каражаттардын функционалдык кызматын – функционалдык- семантикалык алкактын сыпаттоого багытталгандыгында, эне тилинен башка тилдерди үйрөтүүдө мааниге таянып, аны уюштуруучу сөз формаларын, тилдик ар кандай деңгээлдеги бирдиктерди пайдаланууда, аларды пайдаланууда функционалдык- семантикалык алкак эне тили болбогон тилдерди үйрөнүп, эркин тикир алышууда зор баалуулукка ээ экендиги белгиленди.

Негизги сөздөр: көптүк; лексикалык жол; лексика-тематикалык топ; функционалдык- семантикалык алкак; сөз түркүмдөрү; атооч; этиши.

ЛЕКСИЧЕСКОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЗНАЧЕНИЯ «МНОЖЕСТВО» В КЫРГЫЗСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной работе предметом исследования является лексическое значение множества и множественного числа в кыргызском и английском языках. Цель исследования - определить значение

множественности, изучение выражений через лексический путь организации системы в выражении данного значения, определить сферу языкового уровня. Для достижения цели использованы следующие методы: анализ, синтез функционально-семантического поля, аналогия, индукция, дедукция, наблюдение, описательные исследования. В результате исследования выявлено, что в обоих языках «множественное число» - это существительное общего значения, означающее существительные взятые в качестве основы для исследования значения. «Множественное число» в кыргызском языке, выражается лексическим путем, а в английском языке в основном морфологическим путем и производится часто синтетическим путем. Научная ценность исследования - в грамматике «множественное число» имеет значение в направлении «от формы к значению» при проведении структурного анализа, а семантическому содержанию значения «множественного числа» не уделялось большого внимания и времени. Ценность данного исследования заключается в определении семантического объема значения «множества» в кыргызском и английском языках с точки зрения значения формы. Практическая значимость полученных результатов направлена на описание функциональной службы лексических средств, организующих множественное число в кыргызском и английском языках. Функционально-семантическое поле, основанное на значении при обучении языкам, отличным от родного, с использованием организующих его смыслоформ, языковые единицы разного уровня, в их употреблении используются в языках, не являющихся родным языком. Отмечено, что большую ценность имеет обучение и свободное общение.

Ключевые слова: множество; лексический путь; лексико тематическая группа; функционально-семантическое поле; словосочетание; существительное; глагол.

LEXICAL DEFINITION OF THE MEANING “PLURALITY” IN THE KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES

The given article presents the investigation of the subject of transfer of the lexical meaning of “plurality”. Investigational aim is to figure out the way of forming lexical meaning of plurality together with the construction in the language system and defining the usage of language levels. To gain this aim several methods were used, such as: analysis, synthesis, functional-semantic sphere, analogy, induction, deduction and descriptive investigation. As a result, at the process of research we found that, in the both languages (Kyrgyz and English) the meaning of plurality is given only by Nouns, secondly – in Kyrgyz plurality is presented by lexical means, whereas, in English it is formed by morphological means, and one more idea to add is in English plurality mostly is formed by synthetic means. Scientific value of the article is in that in previous structural-descriptive Grammar plurality meaning referred mainly to direction - “from form to meaning”, but provided structural analysis showed that there was less attention to the semantic meaning. That is why, scientific value of the research lies in the aspect of from meaning to form in the Kyrgyz and English languages. Out of proved results scientific and practical meaning on the research shows that, the forming plurality meaning in Kyrgyz and English functionally is given by lexical means – functional structural aspect of descriptive research. Learning other languages we base on meaning of words, their word formation, other linguistic levelled units, thus it is easy to learn foreign languages and to form the skills to communicate.

Key words: plurality, lexical means, lexical-semantic group, functional-semantic field, Noun, Verb.

Буга чейин структуралык–сыпаттоо грамматикасында кыргыз жана түрк тилиндеги көптүк сан мааниси «формадан мааниге» багытында каралып, структуралык анализ жүргүзүлүп келген эле. Ал эми “көптүк” маанисинин семантикалык мазмунуна көп көңүл бөлүнгөн эмес. Ошол себептен бул макалабызда мааниден формага аспектилинде кыргыз жана англис тилдериндеги көптүк сан маанисинин семантикалык чөйрөсүн аныктоого көңүл бөлүнөт. Функционалдык-семантикалык алкак (ФСА) методу аркылуу кыргыз тилиндеги көптүк сандын семантикалык маанисин уюштуруучу тилдик ар кандай бирдиктердин, ар кандай морфемалардын, синтаксистик конструкциялардын, лексикалык каражаттардын функционалдык кызматын – ФСАсын аныктайбыз.

Изилдөөлөрдүн бул жолку этабында, А.В. Бондарконун функционалдык-семантикалык теориясына таянып, «мааниден формага» багытын негиз кылып алынууда да, контрастивдик изилдөөнүн объектисине англис жана кыргыз тилдериндеги “көптүк” маанисин алып, андагы ФСАны анализге алабыз. Иликтөөдө кыргыз жана англис тилиндеги көптүк мааниси уюштуруучу грамматикалык формалар, синтаксистик конструкциялар, лексикалык түзүлүштөрдүн функционалдык кызматын – ФСАсын сыпаттоого багытталат [1].

Демек, кыргыз жана англис тилиндеги “көптүк” маанисинин функционалдык-

семантикалык алкагын иликтөөнүн теориялык максаты:

а) кыргыз жана англис тилинин “көптүк” маанисинин ФСАсына жалпы максаттуу салыштырма иликтөө жүргүзүү;

б) кыргыз жана англис тилинин “көптүк” маанисинин семантикалык чөйрөлөрүн жана аларды туюндуруу жолдорун аныктоо, “көптүк” маанисинин манифестациясын ачып көрсөтүү;

в) эки тилдеги “көптүк” маанилерин туюндуруучу каражаттардын салыштырма салмагын, салыштырмалуу касиетин аныктоо;

г) “көптүк” маанисин уюштуруучу тилдик бирдиктерди «салмагына» жараша мейкиндик алкактарга жайгаштыруу.

Ал эми практикалык максаты: эне тилинен башка тилдерди үйрөтүүдө мааниге таянып, аны уюштуруучу сөз формаларын, тилдик ар кандай деңгээлдеги бирдиктерди пайдалануу. Аларды пайдаланууда ФСА эне тили болбогон тилдерди үйрөнүп, эркин пикир алышууда зор баалуулукка ээ.

Башталыш этабында функционалдык-семантикалык алкактын өзөк, жан, жакынкы жана алыскы деп аталган алкактарды түзүү; көптүк сандын семантикалык мазмунуна жараша тилдин ар кайсы деңгээлинен: лексикология, сөз жасоо, морфология, синтаксистин деңгээлинен иликтеп, материалдарды чогултуу. Топтолгон бардык каражаттарды компоненттеринин маанилерине карай бир функциянын негизине бириктирип, аларды салыштырма салмагына, аткарган кызматына, б.а., «маанилик жүгүнө» жараша мейкиндик алкактарга жайгаштырылат.

Алкактардын чегине туруктуу чек коюп, кескин түрдө бөлүүгө да болбойт. ФСАнын чеги же каражаттары алмаша берет. Муну белгилүү бир эрежеге салынган калып катары карабоо керек.

Эреже боюнча өзөк алкакты морфологиялык категория ээлейт. Ошондуктан ФСАнын өзөк мейкиндик алкагына жетиштүү, толук максималдуу күчкө, грамматикалык мааниге ээ болгон тилдик бирдиктер жайгаштырылат.

Морфологиялык категориянын баалуулугу эмнеде жана эмне себептен өзөк-борбордон орун алуусу керек деген суроо туулат. Анын себеби, тилдик теорияда эң калыптанган, негизги маанилер грамматикалык форма, грамматикалык категория аркылуу берилет. Мындайча айтканда, морфологиялык категория өзөк мейкиндик алкакка мүнөздүү болгон мазмунду туюндуруучу туруктуу каражаттарды топтогон, эң жогорку деңгээлде уюшулган система болуп эсептелет.

“Көптүк” маанисин туюндурган тилдик бирдиктердин ФСАсын экиге – атоочтук жана этиштик категорияларга бөлүп каралат. Анткени мындай бөлүштүрүү атоочтук категориялар менен этиштик категориялардагы көптүк сан маанисин туюндурган каражаттардын, тилдик бирдиктердин ордун так аныктоого жана салыштырып анализдөөгө ыңгайлуу болуп эсептелет.

Кыргыз жана англис тилиндеринде мүчө уланбай уңгу турпатында турган зат атооч сөздөр дайым эле жекелик санды билдире бербестен, грамматикалык атайын каражат жок туруп эле көптүк санды туюндура берет. Себеби көптүк маанини мүчө аркылуу тынымсыз көрсөтүп турганга муктаждыктын жоктугунда болуп саналат. Мындай сөздөр өзүнүн семантикасы боюнча сандык мааниге ээ жана грамматикалык жагынан жамдоо маанисиндеги зат атоочор жекелик түрдө туруп эле көптүк маанини билдирет:

кырг: *эл, мал, улут, калк, кум, буудай, суу, сүт, май*

англис: *people, nation, sand, wheat, water, milk, butter* ж.б.

Көптүк сандын мындайча туюндурулушу лексикалык жол болуп эсептелет. Көптүк маанисин лексикалык жол менен берилишине жалпылама маани берүүчү зат атоочтор кирет. Мындай зат атоочор өздөрүнүн семантикасы боюнча жалпыланган түшүнүктү берип, контекстен тышкары турса деле көптүктүн идеясын бере берет. Лексикалык жол аркылуу берилген көптүктүн мааниси, негизинен, санды так көрсөтпөйт, жалпылап гана көрсөтөт. Кыргыз жана англис тилиндеринде кээ бир тике маанидеги уңгу сөздөр менен жалпылама маанидеги сөздөр сырткы формасы жагынан окшош болот. Мисалы: *шекер – sugar, суу – water, жамгыр – rain, сүт – milk, кар – snow, туз – salt, чач – hair*; ж.б. Англис тилинде да ушундай, кыргыз тилиндеги жалпылоочу сөздөр сыяктуу эле, кээ бир заттардын санын бириктирип,

жалпылаштырып көрсөткөн жалпылоочу сөздөрдү кездештирүүгө болот. Мисалы: *эл-people*, *калк-nation*, *көн-manu*, *бардык-all*, *бал-honey*, *билим-knowledge*, *бет-face*, *дары-medicine*, *кой-sheep*, *даам-taste*, *алтын-gold*, *күмүш-silver*, *газ-gas*, *нефть-oil*, *музыка-music*, *ийгилик-progress*, *жаңылык-information*, *кум-sand*, *таш-stone*, *кайың- birch*, ж.б.

Бир катар зат атоочтор мааниси жагынан бири бирине окшош, бирдей заттарды бир бүтүндүкө бириктирип, алардын бүтүндөй бир тегин же ошол текке тиешелүү болгон конкреттүү бир затты түшүндүрөт. Мындай сөздөрдүн бир текке кирүүчү заттарды бүт жалпылап туюндуруп тургандыгы же алардын ичинен бирөөнү билгизип тургандыгы (контексттен) белгилүү болот. М.: *БЫсык-Көлдүн жээгиндеги эгиндей бир тилкеси кайын, бир тилкеси карагай* [2].

I. Атооч сөз түркүмүндөгү лексикалык жол аркылуу туюндурулган көптүк маанинин лексика-тематикалык топтору:

1. Зат атоочтор

- адамзаттык маанидеги лексика: *эл-people*, *калк-nation*, *адам-person*, *киши-men*, *жамаат-community*, *муун-generation*, *тамыр-root*, *аскер-military*, *бедел-authority*, *дем-breath*, *түгөл-even* *күч-strength*, *баатыр-hero*, *коом-society*, *жаран-citizen*, *ак-white*, *бүлө-family* ж.б. [3];

- дене-мүчөлөрдүн аталышын билдирген лексика: *мүчө-body*, *баш-head*, *чач-hair*, *музе-knee*, *бут-leg*, *сакал-beard*, *чач-hair*, *күкүрөк-chest*, *кабак-eyelid*, *кулак-ear*, *миш-teeth*, *кол-arms*, *чыканак-elbow*, *манжа-finger*, *мээ-brain*, *согончок-heel*, *далы-shoulder* ж.б.;

- табият кубулуштарын жана аталыштарын билдирген лексика: *жамгыр-rain*, *мөңдүр-hail*, *жер-earth*, *океан-ocean*, *өрт-fire*, *деңиз-sea*, *көл-lake*, *кар-snow*, *таш-stone*, *кум-sand*, *дүйнө-world*, *аяз-frost*, *шүүдүрүм-dew*, *дарыя-river*, *чагылган-thunderstorm*, *шамал-wind*, *күйүн-vortex*, *добул-drum*, *туман-fog*, *топурак-soil* ж.б.;

- тамак-ашка байланыштуу лексика: *ун-flour*, *нан-bread*, *талкан-sawdust*, *каймак-cream*, *шекер-sugar*, *кант-sweet*, *май-butter*, *палоо-pilaf*, *жарма-jarma*, *боорсок-boorsok*, *сوپно-soup*, *күрүч-rice*, *даам-taste*, *чай-tea*, *жуурап-knead*, *тамак-food* ж.б.;

- буюмдарга, кийим-кечеге байланыштуу лексика: *китеп-books*, *калем-pensils*, *отургууч, сүлгү, мээлей, байпак, чоккой, өтүк, үстөл, акча-money* ж.б.;

- абстракттуу маанидеги лексика: *бакыт-happiness*, *сүйүнүч-happy*, *атак-fame*, *эс-memory*, *акыл-mind*, *даңк-glory*, *амал-invent*, *кубаныч-joy*, *өкүнүч-regret*, *баам-estimate*, *ырым-superstition*, *ой-thought*, *мүнөз-character*, *уйку-sleep*, *кыял-dream*, *элес-ghost*, *даңк-glory*, *жалкоо-lazy*, *байка-notice* ж.б. [4];

- улут аталыштарына байланыштуу лексика: *кыргыз-kyrgyz*, *өзбек-uzbek*, *-түрк-turk*, *англичан-english*, *орус-russian*, ж.б.;

- илим-билимге байланыштуу лексика: *билим-knowledge*, *лингвистика-linguistics*, *илим-education*, *грамматика-grammar*, *тил-languge*, *тамга-letter*, *морфология-morphology*, *эмгек-work* *проза-prose*, *поэзия-poetry*, *образ-image*, *баян-narrative*, *экономика-ecomomic*, *астрономия-astronomy*, *гистология-histology*, *экология-ecology*, *симфония-symphony* ж.б.;

- мезгилдик жана мейкиндикке байланыштуу лексика: *жаз-spring*, *жай-summer*, *кыш-winter*, *убакыт-time*, *жол-way*, *кенен-wide*, *жума-week*, *түн-night*, *күн-day*, *мөөнөт-term*, *кеч-late*, *таң-morning*, *дабан-heel*, ж.б.;

- географиялык-астрономиялык лексика: *жылдыз-star*, *жыл-year*, *ай-month*, *өрөөн-valley*, *шаар-city*, ж.б.;

- саясий-коомдук жана маданий лексика: *университет-university*, *лекция-lecture*, *семинар-seminar*, *прогресс-progress*, *институт-institute*, *революция-revolution*, *класс-grade*, *тайпа-group*, *той-party*, *митинг-rally*, *завод-factory*, *фабрика-factory*, *курултай-assambley*, *кеңешме-concil*, *академия-academy*, *чогулуш-gathering* ж.б.;

- өсүмдүк, бак-дарактарга байланыштуу лексика: *бак-garden*, *токой-forest*, *арал-island*, *чөп-grass*, *жүгөрү-corn*, *арпа-barley*, *буудай-weart*, *беде-clover*, *шалы-rice*, *кайың-beach* ж.б. [6];

- айбандардын, канаттуулар, курт-кумурскаларга байланыштуу лексика: *бодо-cattle*, *жандык-creature*, *кой-sheep*, *чымын-a fly*, *аары-bee*, *кекилик-partige*, *бака-frog*, *мүйүз-horn*, *топоз-uak*, *кумурска-ant*, *балык-fish* ж.б.;

- металл, металл эмес. заттык лексика; *алтын-gold*, *коргошун-lead*, *жез-copper*, *коло-*

bronz, темир-iron, күмүш-silver, көмүр-coal, нефть-oil, газ-gas, натрий-sodium, калий-potassium, фосфор-phosphorus ж.б.;

- суюк заттарды билдирген лексика: суу- water, кымыз- kumyz.

2. Сын атоочтор:

- өң-түстү билдирген лексика: Ак-white, кара-black, кызыл-red.;
- сапатты билдирген лексика: март-generous, жакшы-good, ширин-sweet, сонун-great, мерез-syphilis, бедел-glory ж. б.;
- заттын ички-сырткы көрүнүш белгилерин билдирген лексика: бийик-high, узун-long, терең-deep ж.б.;
- кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди билдирген лексика: жакшы-good, жаман-bad, акмак-idiot, коркок-coward, өткүр-pass ж.б.;
- байлыкты, көптүктү билдирген лексика: бай-rich, көп-many, мол-much, жалпы-total, кымбат-expensive, мүлк-property, күжүм-prover, баа-price, киреше-income ж.б.;
- даам, жыт өзгөчөлүк белгилерди билдирген лексика: ачуу-bitter, кычкыл-sour, даам-taste, жыт-smell ж.б.;
- жылуулук өзгөчөлүктөрдү билдирген лексика: кайнак-boil, суук-cold, ж.б.

3. Сан атоочтор

Жөнөкөй эсептик сандарды билдирген лексика:

- бирдик сандарды билдирген лексика: эки-two, үч-three, төрт-four, беш-five, алты-six, жети-seven, сегиз-eight, тогуз-nine;
- ондук сандарды билдирген лексика: он-ten, eleven, twelve;
- жүздүк: жүз; hundred;
- миңдик: миң...thousand;

4. Ат атоочтор:

- биз-we, силер-you, сиздер- you, алар-they, бүт-whole, бардык-all;
- жактама ат атоочтук лексика: биз-we, силер-you, сиздер-your, алар-they;
- Аныктама ат атоочтук лексика: бардык- all, бүт- whole;

5. Тактоочтор:

- мезгилдик-мейкиндик маанисиндеги лексика: дайыма-always, алыс-far, узак-long ж.б.;
- өлчөм маанисиндеги лексика: ылдам-fast, көп-many, тез fast, ашык-excessive, бат-fast.

II. Этиш сөз түркүмүндөгү лексикалык жол аркылуу туюндурулган көптүк маанинин лексика-тематикалык топтору.

- Кыймыл маанисиндеги лексика: чурка -run, каз-drip, таркат-distribute, чач-spray, төк-pour, бүрк-splash, ич-drink, сык-drain, жуу- wash, үй-collect, току-weave ж.б.;
- Абал маанисиндеги лексика: жүр-go, чогулт- collect, айт-tell ж.б.;
- Акыл, сезим маанисиндеги лексика: бил-know, түшүн-understand, сез-feel, бакыр-scream ж.б.

Кыргыз жана англис тилиндеги атооч жана этиш сөз түркүмүндөгү лексикалык жол аркылуу туюндурулган “көптүк” маанинин тематикалык топторун жыйнап, алардын маанилик жүгүн төмөндөгүдөй принциптердин негизинде функционалдык-семантикалык алкактарга жайгаштырылат:

- а) кыргыз жана англис тилинин лексикалык жол аркылуу туюндурулган “көптүк” маанинин семантикалык чөйрөлөрүн аныктоо;
- б) эки тилдеги “көптүк” маанини туюндуруучу лексикалык каражаттардын салыштырма салмагын, салыштырмалуу касиетин аныктоо;
- в) “көптүк” маанини уюштуруучу тилдик бирдиктерди «салмагына» жараша өзөк, жан, жана алыскы алкактарга жайгаштыруу.

Кыргыз жана англис тилиндеги “көптүк” маанинин функционалдык-семантикалык алкагы

1. Өзөк алкак.

Көпчүлүк тилдерде мүчө уланбай уңгу турпатында турган зат атооч сөздөр дайым эле жекелик санды билдире бербестен, грамматикалык атайын каражат жок туруп эле көптүк санды туюндура берет. Мунун себеби көптүк маанини мүчө аркылуу тынымсыз көрсөтүп

турганга муктаждыктын жоктугунда болуп эсептелет. Мындай сөздөр өзүнүн семантикасы боюнча сандык мааниге ээ жана грамматикалык жагынан жамдоо маанисиндеги зат атоочтор жекелик түрдө туруп эле көптүк маанини билдире берет:

кырг.: *эл, калк, суу-аскер, бодо, кой- кум, сүт, буудай, эмерек, акча* ж.б.

англ.: *people, nation, water, soldier, cattle, sheep sand, milk, wheat, furniture, money* ж.б.

Келер эл келип бүттү деген күнү улуу ишшекеде көк тектирдин дөнүнө карай керней тартылы. Эл алардын артынан самсыды (Т.К.). But Doctor Sanford says he must pay a lot of money for the house and the furniture. (В.Д. Аракина).

Көптүк сандын мындайча туюнтулушу **лексикалык жол** болуп эсептелет. Көптүк маанинин лексикалык жол менен берилишине жалпылама маани берүүчү зат атоочтор кирет. Мындай зат атоочтор өздөрүнүн семантикасы боюнча жалпыланган түшүнүктү берип, контекстен тышкары турса деле көптүктүн идеясын бере берет. Лексикалык жол аркылуу берилген көптүктүн мааниси, негизинен, санды так көрсөтпөй, жалпысынан гана көрсөтөт. Сырткы формасы жагынан жекелик түр менен жалпылама маанидеги сөздөр окшош келет.

Мисалы: *эл-people, калк-nation, көп-many, бардык-all, бал-honey, билим-knowledge, бет-face, дары-medicine, кой-sheep, даам-taste, алтын-gold, күмүш-silver, газ-gas, нефть-oil, музыка-music, ийгилик-progress, жаңылык-information, арча-juniper, кайың birch, кайың-pine, кум-sand, тааш-stone* ж. б.

Лексикалык жол «көптүк» маанинин грамматикалык каражаттар аркылуу белгиленишине чейинки байыркы жолдордун бири болуп эсептелет.

Бир катар зат атоочтор мааниси жагынан бири-бирине окшош, бирдей заттарды бир бүтүндүккө бириктирип, алардын бүтүндөй бир тегин же ошол текке тиешелүү болгон конкреттүү бир затты түшүндүрөт. Мындай сөздөрдүн бир текке кирүүчү заттарды бүт жалпылап туюндуруп тургандыгы же алардын ичинен бирөөнү гана билгизип тургандыгы сүйлөмдүн маанисинен (контекстен) белгилүү болот.

Мисалы: *ар жерде келберсин жаңгак, акчечек, кайың дүпүйөт, те алыста кылда учу жомоктогу алтын найзасындай короюн карагай, арча көзгө түшөт (Т.К.) [5] Money is time. Knowledge in youth is wisdom in age. (макал)*

2. Жан алкак.

Функционалдык-семантикалык алкактын жан алкагына “көптүк” маанини тике туюндурган зат атоочтор менен сан атоочторду жайгаштырууга болот.

Баш-head, чач-hair, көз-eyes каш-eyebrow, киртик-eyelash сыяктуу ж.б. дене-мүчөлөрдүн аталышын билдирген лексикалар кирет.

Ал эми сан атоочтун ички маанисинен, семантикасынан эле көптүк идея билинип турат. Ошондуктан сан атоочтон кийин келген аныкталгыч сөзгө көптүк -ЛАР мүчөсү жалганбайт, ага көптүк маанини сан атоочтон турган аныктагыч с берип турат. Мисалы: Бир чака сүткө бир чака суу кошобуз, ал эми эки чака айран болот (М.Элебаев).

Сан атоочтордун топторунун ичинен лексикалык жол аркылуу туюндурулган «көптүк» маанини жөнөкөй эсептик сандар гана бергенин байкоого болот.

Кээ бир эсептик сандар айрым учурларда өзүнүн конкреттүү сандык маанисинде колдонулбастан, «көп», «өтө көп», «бир нече» деген сыяктуу жалпы түшүнүктү билдирип калат. Мисалы: *Эки өлчөп бир кес* (макал). *Экөөбүз бүгүн бир иш кылабыз.*

3. Алыскы алкак.

Көптүк сан маанисинин ФСАсынын алыскы алкагына, жогоруда белгиленгендей, көптүктү туюндурууда сейрек колдонулган, көбүнчө контекстке көз каранды болгон, “көптүк” маанисин туюндурууда функционалдык салмагы азыраак болгон тилдик бирдиктер жайгаштырылды.

1. Көптүк маанинин ФСАсынын алыскы алкагына ат атоочтордун айрым лексика-грамматикалык топторун жайгаштырууга болот. Алардын ичинен жактама ат атоочтор үчүн көптүк маанинин туюнтулушу өзгөчө мүнөзгө ээ. Жактардын көптүк саны маани жагынан бири-биринен кескин айырмаланып турган төмөндөгү ат атоочтор аркылуу берилет:

биз // our: I жак, көптүк сан, сүйлөөчү жана сүйлөөчү катышкан жамаат;

силер // you: II жак, көптүк сан, тындоочулар;

сиздер // *your* II жак, көптүк сан, тындоочууларга карата сылык кайрылуу;

алар // *they*: III жак, көптүк сан, кепке катышпаган тарап.

Биз // *our* *сиз* // *you* жактама ат атоочтору байыркы көптүк мүчө -3 мүчөсү аркылуу уюшулса, *силер*, *сиздер* ат атоочтору –*лар* мүчөсүнүн жалгануусу менен тилде кийин пайда болгон. Енисей-Орхон эстеликтеринде булардын ордуна көптүк маанини туюндуруучу *сиз* ат атоочу колдонулган. III жакта *алар* // *onlar* –*лар* мүчөсү аркылуу өзгөчө жол менен уюшулат. Байыркы Орхон-Енисей жана уйгур эстеликтеринде үчүнчү жак үчүн *о* жана *ол* колдонулган. Мунун эринсиз формасы жөндөмө мүчөлөрдүн таасири менен *аны*, *анда*, *ана* болуп колдонулган. Ал эми англис тилиндеги *they* ат атоочтук негиз лексикалык жол аркылуу жасалат. Азыркы кыргыз тилинде калыпташып кеткендиктен лексикалык жол катары кабыл алдык [6].

Жалпылагыч аныктама ат атоочтор бир өңчөй заттарды бир топко, бүтүндүккө бириктирип, жалпылап, жамдап көрсөткөндүгү жагынан «көптүк» маанинин семантикалык чөйрөсүн уюштурат: *баары*, *бардыгы* // *all*, *whole*, *бүт*, *бүтүн*, *бүткүл*, *бардык* // *all*.

2. Алыскы алкакка сын атооч сөз түркүмүндөгү айрым өң-түстү, сапаттык белгилерди, заттын ички-сырткы көрүнүш белгилерин, кулк-мүнөздөгү өзгөчөлүк белгилерди, даам, жыт, жылуулук өзгөчөлүктөрдү билдирген лексикаларды жайгаштырууга болот. Мисалы: Алыскы алкакка жайгаштырылган тактоочтордун катарын мезгилдик-мейкиндик маанисиндеги лексика жана өлчөм маанисиндеги лексикалар түзөт. Мисалы: дайыма-*always*, алыс-*far*, узак-*long* ж.б.

3. Алыскы алкакты динамикалык кыймылды билдирген лексикаларды:

чурка- *run*, каз-*drip*, таркат-*spreads*, төк-*pour*, бүрк-*spray*, чач-*spray*, ич-*drink*, сык-*drain*, жуу- *wash*, үй-*collect*, току-*weave* [7].

4. Абал маанисиндеги: лексикаларды жана акыл-сезим маанисиндеги лексикаларды жайгаштырабыз: бил-*know*, түшүн-*understand*, туй-, сез-*feel*, бакыр-*cry*, ж.б.

Кыргыз жана англис тилдериндеги атооч жана этиш сөздөрдүн “көптүк” маанисинин функционалдык-семантикалык алкагын иликтөө аркылуу төмөнкүдөй жыйынтыктар чыгарылды.

Жыйынтыктар:

1. Кыргыз тилиндеги атооч сөздөрдөгү “көптүк” маанини туюндурган лексикалык каражаттардын арбын экенин, ал эми англис тилинде атооч эмес, тескерисинче, этиш сөздөрдүн “көптүк” маанини туюндурган лексикалык каражаттары арбын экендиги белгиленди;

2. Эки тилде тең атооч сөздөрдүн ичинен “көптүк” маанини туюндурууда жалпылама маанидеги зат атоочтордун арбын экендиги көрсөтүлдү;

3. Изилдөөдө таяныч база катары алынган кыргыз тилиндеги лексикалык жол аркылуу берилген “көптүк” маани англис тилинде көбүнчө морфологиялык жол аркылуу берилгендиги, лексикалык эмес, синтетикалык жол аркылуу уюшулары аныкталды.

Адабияттар тизмеси:

1. Бондарко, А.В. Теория значения в системе функциональной грамматики [Текст] / А. В. Бондарко. - М.: Языки славянской культуры, 2002. - 736 с.
2. Сыдыкбеков, Т. Көк асаба [Текст] / Т.Сыдыкбеков. - Бишкек: Имак офсет, 2015. - 561 с.
3. Абдувалиев, И. Азыркы кыргыз тили [Текст]: морфология / И.Абдувалиев. - Бишкек: Бийиктик плюс, 2015. - 296 с.
4. Сапарбаев, А. Азыркы кыргыз тили [Текст]: Лексикология /А. Сапарбаев. - Бишкек: Кыргызстан – Сорос, 1997. - 328 с.
5. Касымбеков, Т. Эки томдук тандалган чыгармалар [Текст] / Т. Касымбеков. - Фрунзе: Мектеп. - 736 с.
6. Усеев, Н. Енисей жазма эстеликтери I [Текст]: лексикасы жана тексттер / Н. Усеев. - Бишкек, 2011. - 201 с.
7. Юнусалиев, К.К. Киргизско-русский словарь [Текст]: энциклопедия / К. Юнусалиев. - Бишкек: Советская энциклопедия, 2012. - 958 с.

DOI:10.54834/16945220_2023_1_111

Поступила в редакцию: 18.02.2022 г.